

Religie, politiek en ontwikkeling

David Renkema¹

'Religie is dus geen verklarende factor voor ontwikkeling, maar wel een factor van betekenis om ontwikkeling te begrijpen ... Religie is al met al een belangrijke – destructieve en constructieve – kracht om rekening mee te houden'.²

Het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling (KCRO)³ is opgericht om onder professionals aandacht te vragen voor de rol van religie bij internationale samenwerking. Deel van deze taakstelling is de voorbereiding van politieke debatten over belangwekkende beleidsdocumenten. Het advies *Minder pretentie, meer ambitie. Ontwikkelingshulp die verschil maakt* (2010) van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) is een voorbeeld van een dergelijk belangwekkend document. Volgens het regeerakkoord⁴ tussen VVD en CDA (2010) geldt dit advies zelfs als leidraad voor het ontwikkelingsbeleid van het kabinet Rutte. Voor het KCRO is het daarbij interessant dat dit advies een bescheiden paragraaf over de rol van religie bevat. Het bovenstaande citaat geeft de strekking van deze paragraaf weer. In zijn reactie op het WRR advies⁵ gaat het kabinet verder niet in op het thema religie.

Doel van dit *policy paper* is om te verkennen wat de politieke consequenties zijn van de visie van de WRR op de rol van religie binnen ontwikkelingssamenwerking. We gaan uit van de opvatting dat een seculier uitgangspunt geen enkele belemmering vormt om in het buitenlandse beleid aandacht te besteden aan constructieve en destructieve krachten van religie. Sterker, het is ook vanuit een seculier uitgangspunt van waarde en van belang om met het oog op beleid kennis te verwerven van de rol van religie in de werkelijkheid van alledag.

Gezien de gevoeligheid en de onbekendheid met het fenomeen religie gaan we eerst nader in op de begrippen religie en ontwikkeling. Wat betreft ontwikkeling sluiten we aan bij de invulling van deze term door de WRR. Vervolgens staan we stil bij de vraag hoe religie in de afgelopen decennia buiten beeld is geraakt, zowel in het publieke (en politieke) domein als in de academische doordenking van ontwikkelingssamenwerking. Daarna pakken we het voorgaande samen in een paragraaf over religie, politiek en ontwikkeling. Het paper sluit af met een aantal stellingen met betrekking tot religie en ontwikkelingsbeleid. Deze stellingen vormen de leidraad voor het politieke debat.

De kernvraag voor dit *policy paper* luidt wat de participanten van het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling in alle redelijkheid kunnen vragen aan het kabinet en de fracties van politieke partijen m.b.t. de rol van religie in het ontwikkelingsbeleid.

¹ Ir. D.L. Renkema is coordinator van het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling

² WRR (2010), blz. 88 - 90

³ Het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling is een samenwerkingsverband van Cordaid, ICCO, Islamitische Universiteit Rotterdam, Seva Network Foundation en Stichting Oikos. Zie www.religie-en-ontwikkeling.nl

⁴ *Vrijheid en verantwoordelijkheid* Concept Regeerakkoord VVD-CDA, 30 september 2010

⁵ Kabinetsreactie op het WRR-rapport: minder pretentie, meer ambitie (2011)

1. De begrippen ontwikkeling en religie

1.1. WRR: Ontwikkeling als vierdubbele transitie

Dit hoofdstuk 'Ontwikkeling begrijpen' van het WRR advies opent met de opmerking dat in publieke debatten en in wetenschappelijke literatuur min of meer consensus bestaat over het begrip ontwikkeling: 'een bewuste versnelling van modernisering, opgevat als een gesynchroniseerde vierdubbele transitie van de economie, de overheid, het politieke systeem en de samenleving'.⁶ De WRR ziet 'modernisering' als het tot stand brengen van 'een goed ontwikkeld en productief economisch systeem dat ingebed is in internationale handelsrelaties, een overheidssysteem dat in staat is om essentiële diensten ... te (helpen) realiseren, een politiek systeem dat zorgt voor politieke besluitvormingsprocessen die zorgen dat burgers zich verbonden voelen met de uitkomst en met elkaar, en een samenleving die voldoende open is en ruimte biedt aan de verschillende individuele en collectieve ontplooiingswensen.' Ontwikkeling als versnelde modernisering biedt – naar de mening van de WRR – ruimte voor een breed scala van ontwikkelingsmodellen.

We sluiten in dit document aan bij deze door de WRR gesignaleerde consensus, maar signaleren wel dat deze consensus liberaal en seculier gekleurd is.

1.2. Vier *Religious Resources*

De WRR waagt zich in zijn advies niet aan een nadere omschrijving van het begrip religie. Hij volstaat met het leggen van verbindingen tussen religie enerzijds en identiteit, politiek, ethiek en spiritualiteit anderzijds. De Weber-these (protestants ethos als voorwaarde voor ontwikkeling) en de Huntington-these (botsende beschavingen langs religieuze lijnen) worden respectievelijk als achterhaald en als te simpel afgewezen. De conclusie van de WRR luidt – nogmaals – dat religie een kracht is om rekening mee te houden.

Voor een werkdefinitie van het begrip religie zullen we elders moeten zoeken. De Adviesraad Internationale Vraagstukken heeft zich een aantal jaren geleden gebogen over de invloed van cultuur en religie op ontwikkeling.⁷ De vraag van de regering aan deze Adviesraad luidde of religie (en cultuur) een obstakel of juist een basis voor ontwikkeling vormt. Ook het Kennisforum Religie en Ontwikkelingsbeleid – een forum waarin zowel het Ministerie van Buitenlandse Zaken als een aantal non-gouvernementele organisaties vertegenwoordigd zijn – gaat nader in op de mogelijke rol van religie.⁸

De AIV omschrijft religie als 'het geloof in een niet-empirisch bepaalde werkelijkheid (machten of krachten, meestal God of goden genoemd) als zingevende bron van inspiratie voor menselijk gedrag'. In het verlengde van deze werkdefinitie wijst de AIV op de 'maatschappelijke verankering in instituties, gebouwen en functionarissen', de 'collectieve uitingen in symbolen, rituelen, dogma's en taboes' en een levenshouding met private en publieke gedragsregels. De AIV maakt dus een onderscheid tussen enerzijds religie als geloof en anderzijds de maatschappelijke verankering van dit geloof. Het Kennisforum hanteert niet zozeer een definitie van religie, maar onderscheidt in de discussie over religie en

⁶ WRR (2010), blz. 61

⁷ AIV (2004)

⁸ De Jong e.a. (2008). Deze werkdefinitie is toegelicht in het hoofdstuk *Religion and development policy: an ambiguous relationship* van de hand van David Renkema. Hij baseert zich daarbij op het werk van prof. dr. Gerrie ter Haar, in het bijzonder het artikel dat ze in 2006 samen met Stephen Ellis schreef.

ontwikkeling vier zogenoemde *religious resources*: religieuze of spirituele ervaringen (ervaringen van transcendentie, van god of goden, van het goddelijke), religieuze actoren (leiders, organisaties, bewegingen), religieuze ideeën (visies op leven en samenleven) en religieuze praktijken (rituelen, gedrag). Deze *religious resources* overlappen op één punt met de AIV omschrijving van religie, namelijk de religieuze ideeën. Datgene wat de AIV de maatschappelijke verandering noemt valt ten dele samen met religieuze actoren en religieuze praktijken

In het vervolg van dit paper gebruiken we het begrip religie als de aanwezigheid van één of meer van deze *religious resources*. Zij kunnen in een concrete context de gestalte krijgen van een specifieke, min of meer georganiseerde religieuze traditie (christendom, islam, hindoeïsme etc.), maar dat zal niet altijd en overal het geval zijn.

De vraag is dan hoe deze *religious resources* zich verhouden tot WRR omschrijving van religie (zie 1.1.). De meest voor de hand liggende relatie loopt via de individuele en collectieve ontplooiingswensen. Deze hebben invloed op de wijze waarop mensen zich opstellen in de economie (consumptie, productie), politiek en samenleving (burgerschap). Hoe we het ook wenden of keren, deze wensen kunnen mede invulling krijgen vanuit *religious resources*. We hechten op deze plaats aan de woordjes ‘kunnen’ en ‘mede’. De individuele en collectieve ontplooiingswensen hebben ook andere dan religieuze bronnen. Bovendien zal niet iedereen zijn of haar ontplooiingswensen als religieus geduid willen zien.

2. Religie buiten beeld?

2.1. Secularisering en modernisering

Wat is – gegeven de inhoud van de beide begrippen - de relatie tussen religie en ontwikkeling als versnelde modernisering?

De seculariseringsthese luidt dat modernisering en secularisering onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Een versnelde modernisering zal samengaan met minder religie. Religie maakt binnen deze these deel uit van een verdwenen of verdwijnende traditie. Religie komt hoogstens in beeld als een mogelijke belemmering voor ontwikkeling. De ontkerkelijking in grote delen van het moderne Europa geldt als illustratie van de seculariseringsthese. Ook allerlei vormen van religieus geïnspireerd verzet tegen veranderingen lijken deze these te bevestigen. Toch verdient de seculariseringsthese minstens een nuancering.

Secularisering krijgt meer dan eens de betekenis van een dalend ledental van religieuze organisaties of een verminderde deelname aan religieuze bijeenkomsten. Beide zijn betrekkelijk eenvoudig te meten. Deze betekenis staat in Europa gelijk aan ‘ontkerkelijking’. Ze miskent echter de opkomst van allerlei vormen van individuele spiritualiteit of religiositeit (*‘believing without belonging’*), juist ook in zeer moderne samenlevingen. Een tweede en ook veel gebruikte betekenis van secularisering is dat de maatschappelijke invloed van religie vermindert. In een seculiere samenleving is beperkt religie zich tot de privé-sfeer.

Het begrip differentiatie biedt in dit kader meer helderheid. Religie vormt in Europa niet meer een integrerend deel van het leven in al zijn facetten. Religie is ook niet meer de harde koepel waaronder de domeinen van bijvoorbeeld politiek, economie, wetenschap en cultuur zich bewegen. In een moderne, seculiere samenleving is religie één domein naast andere soevereine domeinen. Mensen bewegen zich weliswaar in verschillende domeinen, maar elk domein heeft zijn eigen mores. De scheiding tussen ‘kerk’ en ‘staat’ sluit ook aan bij deze differentiatie. Traditionele kerken in Europa hebben zich min of meer gevoegd in deze

verandering. Ze koesteren als het ware de autonomie van het eigen religieuze domein. De verzuiling in Nederland, uit de 19de en 20ste eeuw, is een poging om via protestants-christelijke respectievelijk katholieke organisaties invloed uit te oefenen binnen die andere domeinen.

De Europese situatie van ontkerkelijking en differentiatie is echter plaats- en tijdgebonden. Het is naïef om te veronderstellen dat deze relatie tussen religie en modernisering altijd en overal een vergelijkbare gestalte zal krijgen (feitelijk) of zal moeten krijgen (normatief). Volgens Séverin Déneulin en Carole Rakodi (2010) is het denken over ontwikkelingssamenwerking in de tweede helft van de 20ste eeuw sterk beïnvloed door de seculariseringstheorie en secularisme. Met deze laatste term bedoelen ze dat secularisering als norm voor ontwikkeling gehanteerd werd, een geloof onder wetenschappers dat religie zich niet behoort in te laten met wereldse zaken. Vanuit deze bewuste of onbewuste vooronderstelling is religie genegeerd in het denken, het beleid en de praktijk van ontwikkelingssamenwerking. Weerstand tegen het benoemen van een mogelijke rol van religie kunnen hieruit ook verklaard worden.

2.2. Terugkeer van religie

De seculariseringstheorie verdient nuancering. Religie is noch in de zogenoemde moderne landen noch in andere landen uit het publieke domein te verbannen. Thomas (2005) spreekt zelfs over een terugkeer van religie. Déneulin en Rakodi (2010) gaan meer specifiek in op het denken over en de praktijk van ontwikkelingssamenwerking.

Déneulin en Rakodi noemen de opkomst van de politieke islam een belangrijke factor achter de terugkeer van religie in het publieke domein. De politieke islam kent de islam een allesbepalende rol toe; de islam is als het ware de koepel waaronder heel het leven zich afspeelt. Deze benadering doet sterk denken aan het christendom van voor de Verlichting en aan theocratische stromingen binnen het christendom. Het punt is (in dit verband) niet zo zeer of dit goed dan wel slecht is. Het gaat erom dat deze politieke islam deel uitmaakt van de 21ste eeuw. Noch in het denken noch in de praktijk van ontwikkelingssamenwerking kan deze realiteit genegeerd worden.

Het verschijnsel van fundamentalisme binnen (bijna) alle religieuze tradities is misschien geen recent verschijnsel, maar het is wel zeer nadrukkelijk aanwezig in het publieke domein. Fundamentalistische gelovigen proberen hun geloofsgenoten (en anderen) uit te dagen 'betere' gelovigen te worden. Het gaat hen om het zuivere of pure geloof. Ze onderscheiden zich door kleding, symbolen, rituelen en leefstijlen. Daarbij claimen ze de ruimte in het publieke domein om hun stijl van leven te praktiseren. In Nederland en andere Europese landen spitst het een en ander zich o.a. toe op kleding, religieuze symbolen, minaretten en moskeeën. Elders onderscheiden de betreffende gemeenschappen zich door de *service delivery* aan leden en potentiële leden.. Soms vermengt deze dienende rol zich met geweld ten opzichte van andersdenkenden. Fundamentalistische christenen deïnen zelfs niet terug voor geweld in hun strijd tegen abortus. Fundamentalistische hindoes maken het leven van christenen of moslims in hun midden zo goed als onmogelijk. De opkomst van dergelijke bewegingen in moderne samenlevingen staat haaks op de seculariseringstheorie. In ontwikkelingslanden kunnen deze gemeenschappen – met alle dilemma's van dien – relevant zijn voor ontwikkelingssamenwerking.

Het beeld van de rol van de overheid is ook aan verandering onderhevig. We zien de laatste decennia aan de ene kant sterke pleidooien om de rol van de overheid te beperken:

privatisering van allerlei vormen van *service delivery*, bezuinigingen op overheidsuitgaven en afbouw van regeldruk. Aan de andere kant zien we overheden die niet meer in staat of niet meer bereid zijn om haar meest basale taken uit te voeren: basisvoorzieningen, veiligheid van de burgers etc (fragiele staten). Allerlei *faith based initiatives* stappen in dit vacuüm, als dienstverleners (onderwijs, zorg) en als pleitbezorgers voor specifieke bevolkingsgroepen. Deze veranderende context werkt vroeg of laat door in het denken over ontwikkeling, ongeacht een positieve dan wel negatieve waardering van religie.

Ook het denken over ontwikkeling is in beweging. Het jaarlijkse *Human Development Report*⁹ laat zien dat armoede naast een economische dimensie ook sociale, politieke en culturele dimensies heeft. Deze veelzijdigheid van armoede kwam echter vooral naar voren in het onderzoek naar de *Voices of the Poor*¹⁰. Uit deze laatste publicatie blijkt ook hoe belangrijk *religious resources* voor de armsten zijn. Religie doordringt de percepties van hun welzijn, welvaart en welbevinden, religie biedt steun om het in hun situatie vol te houden en reikt de hoop aan voor een beter leven. Voor velen van hen is een goed leven zonder religieuze of spirituele dimensie niet voorstelbaar. Ook hier geldt dat dit alles deel uitmaakt van de realiteit waarmee een professionele ontwikkelingswerker, een beleidsmaker en ook een politicus rekening mee te houden.

Deze en andere impulsen hebben zeker invloed gehad op het denken over ontwikkelingssamenwerking. Déneulin en Rakodi laten deze terugkeer van religie in het denken overtuigend zien in hun artikel in het tijdschrift *World Development*. Wetenschappers als Gerrie ter Haar, Wendy Tyndale, Berma Klein Goldewijk en Katherine Marshall zijn andere exponenten van deze veranderde waarneming. Spanningen tussen religieuze geïnspireerde waarden en de waarden van ontwikkeling als modernisering zijn niet uit te sluiten. *Religious resources* kunnen vanuit de bijbehorende individuele of collectieve ontplooiingswensen van mensen een positieve bijdrage leveren aan ontwikkeling. Maar diezelfde *religious resources* kunnen transitie ook geheel of gedeeltelijk tegenwerken. Hierbij zijn bijna altijd verschillen in belangen en waarden in het geding, tussen landen, binnen landen, tussen gemeenschappen en binnen gemeenschappen.

Binnen het denken over ontwikkeling maken Déneulin & Rakodi onderscheid tussen een instrumentele en een substantiële benadering van religie. De instrumentele benadering legt het accent op de *service delivery* door religieuze organisaties en op de mogelijkheden om via religieuze bewegingen respectievelijk leiders toegang te krijgen tot zowel de haarvaten van een samenleving als de machthebbers in een samenleving. Maar instrumentalisering van religie voor ontwikkelingsdoelstellingen roept wel vragen, dilemma's en ook problemen op¹¹. Het hele palet van proselitisme¹² en vermenging van religieuze en politieke macht¹³ kan hier ter sprake gebracht worden.

De substantiële benadering benadrukt juist de religieuze waarden en visies op ontwikkeling die niet per definitie overeenkomen met de gangbare ontwikkelingsdoelstellingen en waarden. Deze religieuze visies kunnen redelijk onzichtbaar blijven, omdat ze zich beperken tot religieuze subculturen, maar ze kunnen ook volop aan de

⁹ United Nation Development Programme

¹⁰ Najarayn e.a. (2000)

¹¹ Renkema (2009) en Berenschot & Tieleman (2009)

¹² Esther Dwarswaard (2010)

¹³ Berenschot cs (2009), Ellis cs (2004), Renkema (2009)

oppervlakte komen, deel van het publieke debat over de toekomst van de samenleving. Hier gaat het om de onderkenning van pluraliteit en het omgaan met verschillen¹⁴.

Déneulin & Rakodi doen in het analytische deel van hun artikel een interessante waarneming m.b.t. de differentiëring. Ze aanvaarden de eigenstandigheid van de domeinen in de moderne westerse samenleving als een gegeven voor politiek en bestuur. Maar ze maken wel een voorbehoud, beter gezegd, ze relativiseren de eigenstandigheid van die domeinen. Ze stellen dat de economische, politieke, sociale en culturele domeinen niet onafhankelijk van externe normatieve overwegingen kunnen functioneren. Religie is daarbij een belangrijke bron, niet alleen voor de waarden van individuen maar ook voor de waarden van een samenleving.¹⁵

3. Religie, politiek en ontwikkeling

3.1. Religie en ontwikkeling

De WRR omschrijving van ontwikkeling luidde ‘een bewuste versnelling van modernisering, opgevat als een gesynchroniseerde vierdubbele transitie van de economie, de overheid, het politieke systeem en de samenleving’. Religie hebben we bij wijze van werkdefinitie omschreven aan de hand van vier *religious resources*: ervaringen, actoren, ideeën en praktijken. Hoe kunnen we beide verbinden?

Een eerste verbinding heeft uiteraard betrekking op het versnellen dan wel het vertragen van de bedoelde processen van modernisering. *Religious resources* kunnen – afhankelijk van de context – modernisering bevorderen dan wel afremmen. Het behoort tot de professionele competenties van ontwikkelingswerkers om dergelijke rollen van religie tijdig te onderkennen en om daarop in te spelen.

De tweede – achterliggende - verbinding betreft de richting of het doel van modernisering. *Religious resources* kunnen het proces van modernisering bevestigen. Ze ondersteunen dan de bedoelde vierdubbele transitie van de economie, de overheid, de politiek en de samenleving op één of meer van deze aspecten. Die bevestiging verloopt via bijvoorbeeld de participatie van *faith inspired* actoren in een plurale samenleving, overeenkomende visies op de samenleving en de menselijke waardigheid, erkenning van de differentiatie in de samenleving waarbij religie een domein naast andere domeinen is.

Maar *religious resources* kunnen zich ook verzetten tegen één of meer aspecten van de modernisering. Deze kritiek kan op allerlei manieren inzetten. We duiden ze hier kort aan om het brede palet te laten zien:

- De kritiek kan zich richten op de dominantie van het economische en politieke domein in het proces van modernisering. Deze kritiek is wel samengevat als pleidooi voor integrale en duurzame ontwikkeling. Ontwikkeling heeft binnen deze kritische visie betrekking op heel het leven en heel de mens: economie, staat, maatschappij (*civil society*), cultuur, natuur & milieu en spiritualiteit & religie. Deze kritiek sluit redelijk aan bij de kritiek vanuit bewegingen voor natuur & milieu, mensenrechten en vanuit de anders-globalisten.
- De kritiek kan zich ook richten op de differentiatie van het leven in verschillende domeinen en de marginalisering van religie tot een domein naast andere min of meer

¹⁴ Veldman (2010), zie ook voetnoot 9

¹⁵ Déneulin & Rakodi verwijzen hier naar Habermas (Religion in the public sphere, 2006) en Taylor (A Secular Age, 2007).

zelfstandige domeinen. Het religieuze domein dient – binnen deze opvatting - het geheel te domineren. Bijvoorbeeld: het politieke domein dient zich te onderschikken aan het religieuze domein. De politici dienen zich te verantwoorden tegenover geestelijk leiders. Deze kritiek heeft theocratische vooronderstellingen.

- De kritiek op de pluraliteit is weer van een andere orde. Hier richt de (dominante) religieuze stroming zich tegen het toelaten van andere religieuze en niet-religieuze tradities binnen de landsgrenzen. Hier klinkt het verlangen door naar een (vermeende) oorsprong van een samenleving als ‘gereformeerd’, ‘katholiek’, ‘oosters-orthodox’, ‘joods-christelijk’ of ‘islamitisch’.
- Tenslotte kan de kritiek zich richten op het secularisme dat soms nauw verbonden is met modernisering als vierdubbele transitie. Binnen het secularisme¹⁶ dient religie geheel en al verbannen te worden uit het publieke domein. Goed beschouwd is binnen het secularisme sprake van een ontkenning van pluraliteit.

Nederlandse politieke partijen zullen zich in deze religieuze kritiek op modernisering niet makkelijk herkennen. Maar dat wil niet zeggen dat deze kritiek geen deel uitmaakt van de werkelijkheid.

3.2. Religie en politiek

De scheiding van ‘kerk’ en ‘staat’ legde oorspronkelijk het accent op de vrijheid van de ‘kerk’ ten opzichte van de ‘overheid’, pas later werd gewezen op de vrijheid van de ‘overheid’ ten opzichte van de ‘kerk’. Sophie van Bijsterveld¹⁷ stelt dat het principe van scheiding van kerk en staat inhoudt dat er over en weer geen institutionele en geen inhoudelijke zeggenschap mogen zijn. Deze scheiding van ‘kerk’ en ‘staat’ maakt deel uit van de differentiëring. Anders gezegd, zonder deze differentiëring zouden religie en politiek goeddeels samenvallen. Deze differentiëring is wereldwijd niet in alle landen in dezelfde mate en op dezelfde wijze doorgevoerd. Er leven ook verschillende opvattingen m.b.t. de wenselijkheid ervan.

In het Nederlandse politieke landschap is deze differentiëring zo goed als geaccepteerd, niet alleen als feit maar ook als norm. Maar ondanks deze consensus doen zich nog allerlei verschillende interpretaties voor.

Een liberale interpretatie is dat het domein van de religie zich dient te beperken tot het privé-domein. Geloven, rituelen en liturgieën horen binnen deze opvatting thuis in de beslotenheid van kerk, tempel, moskee, gebedshuis of huiskamer. In de publieke ruimte van markt en politiek kan religie weliswaar leiden tot specifieke keuzes m.b.t. productie, consumptie en verkiezingen, maar de achterliggende motivatie blijft in het publieke domein een *black box*. Een meer radicale liberale interpretatie wenst dat het publieke domein zelfs geheel verschoond blijft van religieuze uitingen, variërend van kleding tot en met opzichtige religieuze gebouwen.

Een andere interpretatie komt tot uiting in de zogenoemde verzuiling. De ervaring dat religie een domein naast andere domeinen geworden is, heeft zeker in Nederland geleid tot een breed scala aan religieuze initiatieven om desondanks in die andere domeinen present te zijn. Naast de eigenlijke kerk werden in de andere domeinen aparte christelijke organisaties opgericht: onderwijs, wetenschap, economie, sport, media, ontwikkelingssamenwerking, politiek etc. In feite gaat het hier om een typisch Nederlandse reactie op het proces van

¹⁶ Zie paragraaf 2.1. voor een werkdefinitie van secularisme

¹⁷ Zie S. van Bijsterveld (2007) in: *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. AUP, WRR verkenningen, Amsterdam.

differentiëring. Hoewel de verzuiling aanvankelijk een christelijk karakter had, heeft deze strategie navolging gekregen van andere religieuze en levensbeschouwelijke stromingen.

Een volgende interpretatie baseert zich op de veronderstelling dat Nederland – ondanks de secularisering – doortrokken is van christelijke (soms ook wel aangeduid als joods-christelijke) waarden, normen en gebruiken. Het zogenoemde ‘cultuurchristendom’ is binnen deze opvatting bepalend voor de Nederlandse identiteit. Deze opvatting kan een dynamisch karakter hebben, dus rekening houden met een veranderende samenstelling van de bevolking en met tradities in verandering. Maar deze interpretatie kan ook verstarren: mensen die niet tot de ‘oorspronkelijke’ traditie behoren, staan voor de keuze ‘aanpassen’ of ‘vertrekken’.

Als laatste interpretatie noemen we de plurale opvatting. Het is binnen deze interpretatie wenselijk dat alle opvattingen over het goede leven op een verstaanbare wijze ingebracht worden in het publieke domein. Religieus geïnspireerde opvattingen en ervaringen kunnen daarbij niet gemist worden. Het een en ander komt tot uiting in normatieve overwegingen ten bate van de onderscheiden domeinen van politiek, economie, cultuur en samenleving. Maar deze interpretatie veronderstelt ook een grote mate van openheid van de verschillende religieuze en niet-religieuze tradities voor de opvattingen en ervaringen van anderen.

3.3. Politiek en ontwikkeling

Het huidige Nederlandse politieke debat over ontwikkeling lijkt – mede gezien het regeerakkoord – in het teken te staan van het WRR advies *Minder pretentie, meer ambitie* en in dat van de *Millennium Development Goals* (MDG's).

Het eerste thema in het debat heeft betrekking op de effecten van de ‘klassieke ontwikkelingshulp’, dus de overdracht van middelen van rijke naar arme landen via non-gouvernementele, bilaterale en multilaterale kanalen. De omvang, de verantwoording, de doelgerichtheid en de doeltreffendheid van de hulp komen in dit debat volop aan de orde. In het verlengde daarvan gaat het ook over *ownership* (wie zit aan het stuur van ontwikkeling, de donor of de ontvanger) en *partnership* (wederkerige en gelijkwaardige samenwerking). De boodschap van de WRR is dat Nederland te veel pretenties heeft. De gerealiseerde bijdrage van de ontwikkelingshulp aan de bedoelde modernisering in het algemeen en de economische groei in het bijzonder staat in geen verhouding tot de gebezigde pretenties. Politieke partijen trekken verschillende conclusies uit dergelijke analyses. Aan het ene eind van het spectrum zien we pleidooien voor forse verminderingen van het budget; aan het andere einde van spectrum ligt het accent in de pleidooien juist op verbetering van de doelgerichtheid en de doeltreffendheid van de hulp.

Het tweede thema staat wel bekend onder de noemer van ‘coherentie van beleid’. De achterliggende gedachte is dat mensen in ontwikkelingslanden te maken hebben met vele externe factoren die elk op eigen wijze invloed uitoefenen op hun bestaan, hun aspiraties en hun kansen. Zonder nu volledig te kunnen zijn, gaat het hierbij – naast ontwikkelingshulp – om internationale handel, buitenlandse investeringen, buitenlandse kredieten, schulden & schuldverplichtingen, migratie, toerisme en media. De invloed van deze andere factoren op het wel en wee van mensen in ontwikkelingslanden is groter dan die van de geboden hulp. Coherentie van beleid houdt in dit verband in dat Nederland (Europese Unie) zijn beleid op al deze terreinen toetst aan de MDG's. De WRR heeft de MDG's als norm vervangen door economische groei. Binnen het debat over dit thema gaat het spectrum uiteen m.b.t. de mate waarin de MDG's (economische groei van ontwikkelingslanden) leidend kunnen zijn op

andere beleidsterreinen dan de klassieke ontwikkelingshulp. Het WRR advies betreft de stelling dat – wereldwijd – via coherentie van beleid vanuit het perspectief van economische groei van ontwikkelingslanden veel meer effect te halen is dan via de klassieke ontwikkelingshulp.

Het WRR advies snijdt nog een ander thema aan, namelijk het belang en de waarde van de zogenoemde *commons*¹⁸ en *public goods*. Op nationaal en internationaal niveau bestaan zogenoemde *commons*, het gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid. Ieder mens heeft belang bij de instandhouding van de *commons* doch hij of zij kan als individu weinig doen om de *commons* in stand te houden. Een individu zal juist eerder geneigd zijn om de vruchten van de *commons* te blijven plukken, ook al ziet hij of zij dat het effect van al deze individuele keuzes leidt tot een *Tragedy of the Commons*¹⁹. Voorbeelden van deze *commons* zijn een stabiele atmosfeer (bedreigd door het versnelde broeikaseffect), de biodiversiteit, zoetwatervoorraden, schone oceanen, bodemvruchtbaarheid etc. In nauw verband hiermee staat de productie van zogenoemde publieke goederen (*public goods*), goederen en diensten die alleen door collectieve inspanningen voortgebracht kunnen worden: gezondheidszorg, onderwijs, wetenschap, veiligheid etc. Vanuit een dergelijk betoog komt de WRR tot de aanbeveling om ook te investeren in de instandhouding van de *commons* en in de productie van *public goods*. Eigen belang en algemeen belang komen hier samen.

Het kabinet Rutte volgt in grote lijnen de aanbevelingen van het WRR advies. De eigen bezuinigingsdoelstellingen vormen daarbij wel een harde randvoorwaarde.

4. Conclusies

De kernvraag is wat het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling in alle redelijkheid kan vragen aan ‘de Nederlandse politiek’ als het gaat om religie en ontwikkeling. Deze vraag stellen we in de context van de reactie van het kabinet Rutte op het WRR advies *Minder pretentie, meer ambitie*. De reactie op het WRR advies krijgt een extra lading, omdat het regeerakkoord expliciet verwijst naar dit advies als leidraad voor het te voeren ontwikkelingsbeleid.

We willen ons concentreren op de rol van religie in het Nederlandse buitenlands beleid. De vraag richt zich op het beleid van het kabinet Rutte en op de visies van de politieke partijen. De vraag veronderstelt daarbij een seculiere overtuiging. Het is in de Nederlandse context volstrekt aanvaard dat religie een domein naast andere domeinen is (differentiëring). De vraag veronderstelt echter tevens dat er binnen de Nederlandse context uiteenlopende visies bestaan op de consequenties van deze seculiere overtuiging en op de toekomst van ontwikkelingssamenwerking. Minstens zo belangrijk is de feitelijke situatie dat de seculiere overtuiging wereldwijd geen – misschien wel ‘nog geen’ – gemeengoed is. Nederland moet in zijn buitenlands beleid een modus vinden om daarmee om te gaan.

Religie is een factor van betekenis om ontwikkeling te begrijpen en een kracht om rekening mee te houden.

¹⁸ Het min of meer fysieke begrip *commons* mag niet verward worden met het ethische begrip *common good* uit de katholieke sociale traditie of het begrip *Maslahah* in de Islam. Het in stand houden van de *commons* kan overigens wel deel uitmaken van de *common good*.

¹⁹ Garret Hardin heeft dit nader uitgewerkt in zijn gelijknamige essay in *Science* (1968). Zie: http://en.wikipedia.org/wiki/Tragedy_of_the_commons (geraadpleegd op 5 november 2010)

Kortom: ‘Als je geen rekening houdt met religie, dan is het moeilijk – zo niet onmogelijk – om de huidige wereld te begrijpen’. Deze stelling heeft – in de termen van de WRR - betrekking op het versnellen van modernisering in ontwikkelingslanden. Het negeren van religie op basis van de (bewuste of onbewuste) veronderstelling dat religie niet thuishoort in het publieke domein van een modern land, is onjuist en dus politiek niet verstandig. De eerste denkfout is dat de situatie in Nederland m.b.t. religie in het publieke domein zich feitelijk ook elders zou voordoen. De tweede is dat die Nederlandse situatie de norm zou zijn voor andere landen. De stelling kan aan politici voorgelegd worden in de vorm van:

Ontwikkeling als bewuste versnelling van modernisering ... is ingebed in een substantiële visie op de samenleving.

Deze stelling kan ook anders geformuleerd worden: ‘Bilaterale en multilaterale ontwikkelingssamenwerking is gericht op de export van een liberale, materialistische en seculiere maatschappijvisie’, ‘Ontwikkelingssamenwerking houdt ook de overdracht van de visie van de donor op mens en maatschappij in’.

De WRR lijkt in zijn advies het accent te leggen op één aspect van ontwikkeling, namelijk ontwikkeling als economische groei. Het overheidssysteem, het politieke systeem en de samenleving krijgen minder aandacht. De ervaringen, gevoelens en visies van de bevolking komen ter sprake in de dienstverlening door de overheid, de participatie van burgers bij politieke besluitvormingsprocessen, de onderlinge verbondenheid van burgers en de verschillende ontplooiingswensen krijgen juist in die andere aspecten een plaats. Daarbij kunnen verschillende visies op het goede (samen) leven in het geding zijn (pluraliteit). Deze substantiële visies op de samenleving zijn mede bepalend voor de richting en de snelheid van modernisering. Religieus geïnspireerde visies maken deel uit van dat brede palet. Het is van belang dat de Nederlandse ambassades en de particuliere ontwikkelingsorganisaties bekend zijn met die verschillende visies en de communicatiekanalen openhouden.

Achter deze stelling gaan meerdere lastige kwesties schuil. De eerste is die van het *ownership* van ontwikkeling. Is de donor *de facto* de eigenaar? Gaat het bij ontwikkeling om contextspecifieke toepassingen van universele doelstellingen? Of zijn de mensen – hun *communities* en organisaties – zelf de architecten van hun ontwikkeling? Idealiter ligt het laatste voor de hand, maar in de realiteit ligt het vaak anders. De tweede kwestie betreft de focus van ontwikkeling. Richt die zich exclusief op het economische domein, in de zin van economische groei? De andere domeinen (sociaal, politiek, cultureel, wetenschap, religie etc.) zijn dan min of meer ondergeschikt, hoogstens instrumenteel. Heeft ontwikkeling een meer integrale focus? De verschillende domeinen hebben dan een min of meer eigenstandig karakter, met alle mogelijke dilemma's²⁰ van dien. Hiermee komen we ook bij de derde kwestie, namelijk die van pluraliteit. Mensen wegen de waarden en belangen die in het geding zijn op verschillende wijzen, doorgaans verbonden met hun wereldbeeld, mensbeeld of levensbeschouwing. Zonder het eigen wereldbeeld op te geven, hebben we in deze

²⁰ Een dilemma doet zich voor bij een keuze tussen twee of meer alternatieven. Ieder alternatief is verbonden met specifieke waarden of belangen. De keuze voor het ene alternatief betekent per definitie een verlies van de waarden of belangen die verbonden zijn met de andere alternatieven. De keuze laat in feite zien welke waarden en belangen voor de betreffende persoon of instituut het zwaarst wegen.

plurale wereld wel te rekenen met het bestaan van andere – verschillende – wereldbeelden.

De contextanalyses dienen structureel aandacht te besteden aan de *religious resources*.

Wat populairder gesteld: ‘Als je in de contextanalyse geen rekening houdt met religie, dan mis je kansen op effectieve bestrijding van armoede’. Contextanalyses zijn onlosmakelijk verbonden met het ontwikkelingsbeleid. Ze vormen de basis voor de keuze van samenwerkingsverbanden, partnerorganisaties en interventies met het oog op ontwikkeling. Contextanalyses veronderstellen een open – empathische – houding met betrekking tot religie. Daarmee bedoelen we dat de analyse niet verstoord wordt door hetzij antipathie (religie is per definitie negatief of irrelevant voor ontwikkeling) hetzij sympathie (religie dan wel deze religieuze traditie is per definitie goed voor ontwikkeling). Bovendien veronderstelt een dergelijke contextanalyse enige kennis van religie. Het een en ander zal ook een investering in kennis en vaardigheden vergen.

Het ministerie van buitenlandse zaken verdient politieke steun voor het direct of indirect samenwerken met religieuze leiders, bewegingen en organisaties.

Met andere woorden: ‘Een seculiere maatschappijvisie sluit weloverwogen samenwerking met religieuze leiders, bewegingen en organisaties niet uit’, ‘Samenwerking met religieuze gemeenschappen en leiders biedt toegang tot de haarvaten van een samenleving’. Het ministerie van buitenlandse zaken maakt contextspecifieke afwegingen m.b.t. de inzet van *religious resources* voor ontwikkelingssamenwerking. In de praktijk zal dit vooral de relaties of de samenwerking met religieuze leiders, organisaties en bewegingen betreffen. *Religious resources* zullen niet in iedere context ingezet kunnen worden als drager van de beoogde verandering. Soms zullen de visies op verandering niet aansluiten bij het gewenste beleid, soms zullen de betreffende *religious resources* weinig kunnen betekenen en soms kan de inzet van de *religious resources* ook andere problemen oproepen. Maar daarnaast liggen er talloze kansen om *religious resources* in te zetten, als hulp bij ontwikkeling, bijvoorbeeld vanwege de toegang tot de haarvaten van de samenleving, draagvlak voor verandering, bijdragen aan onderwijs en gezondheidszorg, rol van religieuze leiders, doorleefde humanitaire en ecologische waarden etc.

Het kabinet Rutte heeft expliciet te kennen gegeven het Nederlandse ontwikkelingsbeleid te zullen hervormen vanuit het WRR advies *Minder pretentie, meer ambitie*. Onze conclusie is daarbij dat het kabinet in lijn met dit advies ook de rol van religie in zijn beleid dient te betrekken. Daarbij menen we dat dit zeer wel mogelijk is zonder ook maar iets af te doen aan de eigen seculiere visie op de samenleving. Wel dienen het kabinet en de politieke partijen te aanvaarden dat er in deze wereld ook andere – inclusief verschillende religieuze - visies op de samenleving bestaan.

REFERENTIES

Adviesraad International Vraagstukken (2005), *De invloed van cultuur en religie op ontwikkeling. Stimulans of stagnatie?* Den Haag

Berenschot, W. & Tieleman, H. (2009), 'Religie als instrument? Over de desecularisering van de ontwikkelingssamenwerking' in: *Religie & Samenleving*, Jrg. 4, nr. 4 (december 2009)

Borgman, Erik (2009), *Overlopen naar de barbaren. Het publieke belang van religie en christendom*, Klement/Pelckmans Kampen

Déneulin, S., & Rakodi, C. (2010), 'Revisiting Religion: Development Studies Thirty Years On' *World Development*, Elsevier Ltd (doi:10.1016/j.worlddev.2010.05.007)

Dwarswaard, E. (2010), *Proselytism and Conversion Zeal*, Utrecht (www.religie-en-ontwikkeling.nl)

Ellis, Stephen & ter Haar, Gerrie (2003), *Worlds of Power. Religious Thought and Political Power in Afrika*, Hurst & Company, London

Eijk, Toon van (2010), *Neoliberalisme en de rol van religie in ontwikkelingssamenwerking* in: *Civis Mundi*, 16 december 2010 (<http://www.civismundi.nl/?p=artikel&aid=1507&> (7 januari 2011))

Haar, Gerrie ter, & Ellis, Stephen (2006), 'The role of religion in development: towards a new relationship between the European Union and Africa' in: *European Journal of Development Research*, Vol. 18, No 3, September 2006. Geneva: European Association of Development and Training Institutes.

Habermas, Jürgen (2009), *Geloven en weten en andere politieke essays*, Boom Amsterdam

Jong, Dennis & De Jonge, Jakob & Kuijper, Piet & Renkema, David & Wel, Lisette van der & Wensveen, Louke van (2008), *Handout Religion and Development Policy*, Kennisforum Religie en Ontwikkelingsbeleid, Den Haag

Klein Goldwijk, Berma (ed.). (2007) *Religion, International Relations and Development Cooperation*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers

Kremer, Monique cs (eds.) (2009), *Doing Good or Doing Better. Development Policy in a globalizing World*, Scientific Council for Government Policy (WRR), Amsterdam University Press, Amsterdam

Marshall, Katherine, & Keough, Lucy, *Mind, Heart and Soul in the fight against poverty*, Washington DC: The World Bank

Najarayn, D., Chambers, R., Shah, M.K., & Petesch, P (2000), *Voices of the Por: Crying out for change*. New York: Oxford University Press

Renkema, D.L. (2009), 'Religie als instrument voor ontwikkelingssamenwerking' in: *Religie & Samenleving*, Jrg. 4, nr. 1 (mei 2009)

Thomas, Scott M. (2010), *The global resurgence of religion and the transformation of international relations. The struggle for the soul of the twenty-first century*. New York –Hampshire: Pelgrave MacMillan

Tyndale, Wendy R. (2004), *Visions of Development. Faith Based Initiatives*. Aldershot: Ashgates Publishing Limited

Veldman, J. (2010), *Religie in meervoud*, Utrecht (www.religie-en-ontwikkeling.nl)

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2010), *Minder pretentie, meer ambitie. Ontwikkelingshulp die verschil maakt*, Amsterdam University Press